

Monika Milosavljević¹

Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu

ARHEOLOGIJA NAD MOŠTIMA*

Apstrakt: Rad prati recepciju arheološkog otkrića skeleta 1/06 iz manastira Resave (Manasije), koji je interpretiran kao despot Stefan Lazarević, unutar stručne zajednice i u javnom diskursu. Označavanjem skeletnih ostataka terminom *mošti*, oni započinju svoju posthumni život, koji ima važne implikacije u konstruisanju segmenata srednjovekovne prošlosti i shvatanju nacionalne prošlosti. Primeri interpretiranja različitih grobnih celina kao upravo onih u kojima se nalaze ostaci despota Stefana, ukazuju na potrebu razumevanja odgovornosti arheološke discipline u političkom kontekstu.

Ključne reči: Stefan Lazarević, mošti, nasleđe, identitet, arheološka zajednica

"Prividni paradoks hrišćanskog svetitelja sastoji se upravo u tome što je njegova prava egzistencija ona posmrtna."

Danica Popović (Popović 2006, 7)

Polazište ovog rada predstavlja problematizovanje procesa pretvaranja arheoloških struktura, slojeva i artefakata u terenski izveštaj (Edgeworth 2006, 1-19). Ovaj trenutak prelaska sa terena na tekst (Olsen 2002, 264-266) ključna je karika u lancu označavanja određenog predmeta materijalne kulture kao relevantnog – za konstruisanje slike prošlosti, za njegovu karakterizaciju kao ostatka nacionalne prošlosti i za različite vrste upotrebe u različitim političkim kontekstima² jer se pojmi kao deo nasleđa (Yarrow 2006, 20-32). Cilj rada je

¹ monika.milosavljevic@gmail.com

* Članak je rezultat rada na projektu *Arheološka kultura i identitet na Zapadnom Balkanu*, finansiranom od strane Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije, pod brojem 177008.

² Za osnaživanje opšteg teorijskog okvira, nužno je imati u vidu i domete domaćih autora koji su se bavili istraživanjem politike različitih društvenih i humanističkih nauka u Srbiji (Јовановић 2007; Бабић 2008; Milenković 2010)

praćenje označavanja skeleta iz groba br. 1 otkrivenog u manastiru Resavi (Manasiji)³ 2006. godine (Брмболић 2007; Миладиновић-Радмиловић 2007), kako u javnom diskursu tako i u arheološkoj naučnoj zajednici. Izveštaj sa terena je važan u oba slučaja jer je zasnovan na ličnom uvidu istraživača i time postaje jedini preostali svedok onog što se tokom istraživanja dogodilo. Bilo u izjavi za novinare ili u stručnom članku koji obaveštava o rezultatima arheoloških istraživanja, arheolozi se uglavnom trude da njihovi iskazi budu jasni, čitljivi i jednodimenzionalni). Sve kasnije upotrebe materijalne kulture koja je pronađena u nekom arheološkom kontekstu (ako je upravo zbog arheološkog konteksta i postala važna), na neki način se pozivaju na početna označavanja istraživača tog predmeta materijalne kulture (Olsen 2002, 266; Edgerworth 2006, 1-19).

Oktobra 2006. godine otpočela su arheološka istraživanja u naosu crkve Svete Trojice u manastiru Resavi (Manasiji), koja su predstavljala samo deo programa sistematskog arheološkog iskopavanja ovog manastira u periodu od 2005. do 2010. godine kojima rukovodi Marin Brbolić, arheolog Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Predviđeni ciljevi ovog višegodišnjeg plana podrazumevali su *"istraživanje manastirske porte sa ciljem definisanja prvobitne nivelete, istraživanje objekata unutar bedema manastirske porte, kao i istraživanje naosa"*. Jedan od najvažnijih ciljeva predviđenih arheoloških iskopavanja 2006. godine bilo je definisanje mogućih grobnih ukopa uz južni zid zapadnog traveja, naročito zato što se na ovom mestu mogla očekivati kitorska grobnica (Брмболић 2007, 9-10).

Pretpostavka o tome da se u južnom delu zapadnog traveja u crkvi manastira Resave (Manasije) nalazi grobnica despota Stefana Lazarevića zasnovana je, pre svega, na rezultatima iscrpnih radova Danice Popović o praksama vladarskih sahrana u srednjem veku. Ona je na nekoliko mesta najdirektnije ukazala da hipotezu o mestu groba Stefana Lazarevića – mogu konačno potvrditi ili opovrgnuti samo neka buduća arheološka iskopavanja (Поповић 1992, 130), odnosno, da nova saznanja o grobu despota Stefana zasada mogu da pruže samo arheološka ispitivanja jugozapadnog prostora resavskog naosa (Поповић 1995, 48).

Tokom terenskih istraživanja u jugozapadnom prostoru naosa u Resavi 2006. godine otkriveni su skeletni ostaci odrasle individue. Stratigrafski podaci ukazivali su na to da je grobnica u kojoj je skelet pronađen bila otvarana, dok je specifičan kontekst zatečen u grobnici ukazivao da se to otvaranje dogodilo oko deset godina nakon sahrane individue (Брмболић 2007, 12-16, Миладиновић-Радмиловић 2007, 28).

Za praćenje i preispitivanje procesa kojim je skelet broj 1/06 pronađen u manastiru Resava postao – relevantan za konstruisanje slike segmenta sred-

³ U daljem tekstu će oba imena manastira biti ravnopravno korišćena.

njovekovne prošlosti, važan kao ostatak nacionalne prošlosti i kao deo nasleđa u različitim političkim kontekstima, koristiću se novinskim i naučnim člancima nastalim nakon pomenutog arheološkog otkrića. Ključni kriterijum za analizu novinskih članaka predstavlja ukazivanje na očekivanja koja šira javnost ima od naučne zajednice, kakva je arheološka. Posebna pažnja će biti posvećena označavanjima skeleta broj 1/06 i ulozi tako označenog skeleta u savremenim političkim okolnostima (Goodwin 2006, 45-55). Za razmatranje istog skupa pitanja, ali u domenima naučne literature, ključno je ustanoviti koja su istraživačka pitanja postavljena u procesu interpretiranja arheološkog zapisa. U slučaju iskopavanja u Resavi 2006. godine, arheološka istraživanja su vršena zarad provere pretpostavke da se u jugozapadnom delu resavskog naosa nalazi grob despota Stefana Lazarevića. Da bi bilo jasnije, kako u naučnim tekstovima skelet 1/06 figurira u konstruisanju slike srednjovekovne prošlosti, postaje ostatak nacionalne prošlosti i kako biva deo nasleđa u različitim političkim kontekstima, biće nužno razmotriti zašto je identifikacija ličnosti Stefana Lazarevića veoma važna i na koje idejne konstrukcije ta identifikacija naleže. Radom će biti praćena oba toka recepcije, ne samo zbog mogućnosti uporedne analize, već i zbog provere ideja o njihovom preplitanju i razumevanju karaktera ove simbioze. Razdvajanje pojmova kao što su: srednjovekovne prošlosti, nacionalizmi, nasleđa, politički konteksti –formalnog je karaktera i služi davanju okvira istraživačkom postupku. Ova diferencijacija ne podrazumeva da je pojave, koje se označavaju tim pojmovima, moguće izolovati. One se na svojevrsan način prožimaju i kroz ovaj tekst.

Nauka nad moštima

Započecu pregledom naslova novinskih članaka i načina na koji su kroz njih percipirani ciljevi, uloge i načini na koje funkcioniše arheologija. Za relevantnost medijski izloženog saznanja u širem smislu, kao osnovu koristim Burdijevu kritiku televizije. On je smatra aktivnim tvorcom stvarnosti samim činom njenog prikazivanja, koju bi trebalo samo da registruje (kako se implicito ili eksplicitno predstavlja). Umesto naučnika kao funkcionera čovečanstva koje država plaća da se bave otkrivanjem tajni prirode i društva, a čija je obaveza da svoja saznanja učine javnim, publikujući u naučnim časopisima i monografijama, pod okriljem nauke, masovni mediji nude nešto sasvim drugačije (Burdije 2000). Egzotični imperativ brzine i senzacionalizma biva nametnut nauci koja je utemeljena na sasvim drugačijim principima ili pak naučnici u javnim političkim nastupima upotrebe autoritet nauke u svrhu opravdanja dnevne politike, kako je to opisala Olivera Milosavljević. Ona napominje da su aktivnost i uključene intelektualne elite u Srbiji, odnosno javna politička delatnost Srpske akademije nauka i umetnosti u periodu od 1986. do 1992. godine, davali privid objek-

tivnosti, ne političkog, već stručnog govora, i utoliko imalo veću težinu od otvorenog govora političkih propagandista, iako se sadržina iskaza svodila na isto (Milosavljević 2000, 274-302). U tekstu se posebna pažnja posvećuje načinu na koji arheolozi ili naučnici iz srodnih disciplina, koji arheološke nalaze interpretiraju, saopštavaju rezultate svojih istraživanja štampanim medijima i na koji način njihovi iskazi bivaju prevedeni u novinske članke⁴.

Glas javnosti od 8. novembra 2006. godine donosi na naslovnoj strani naziv članka koji glasi "Srpski arheolozi na tragu velikog otkrića – mošti despota Stefana Lazarevića u Manasiji?" U samom tekstu sintagma "srpski arheolozi" je podebljana, a pod velikim otkrićem se podrazumevao "pronazak svetih moštiju despota Stefana". Ovaj novinski članak nastao je kao posledica prvog obraćanja javnosti tadašnje direktorke Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Gordane Marković o arheološkim iskopavanjima u manastiru Manasiji koja su se tada odvijala. Ona je istakla da su svete mošti, pronađene u naosu crkve, dobro očuvane. U istom tekstu navedene su reči tada aktuelnog ministra kulture Dragana Kojadinovića, da je nalaženje moštiju despota Stefana, Božji znak, pa da on ovaj događaj želi da prihvati kao ohrabrenje za Srbiju (*Glas javnosti*, 8.11.2006).

Politika je 10. novembra objavila članak "Despotove mošti su u Koporinu", u kome je prenet stav igumanije manastira Koporina da se mošti sina kneza Lazara nalaze u ovom manastiru, a ne u Manasiji (*Politika*, 10.11.2006.). U odeljku za kulturu *Politike*, 12. novembra 2006. godine, javnosti se obratio Marko Popović, predstavljen kao arheolog koji se bavi proučavanjem ktitorskih sahrana u vizantijskom svetu. On je sugerisao da otkriće moštiju despota Stefana u manastiru Koporinu nikada nije naučno utemeljeno, da je stručna analiza davno osporena, ali da Crkva to nije prihvatila. Ukazao je da je težište istraživanja u manastiru Manasija interpretacija, "da je reč o grobu istorijske ličnosti i šefa države, a da tek potom ima značaj koji mu Crkva pridaje kao svetitelju" (*Politika*, 12.11.2006.). Sutradan su *Novosti* objavile članak "Arheolozi demantuju istoričare", u kome su terminologija i prezentovani zaključci slični prethodnom članku. Reč je o vladaru i njegovim zemnim ostacima, a ukazivano je da će nakon zvanične potvrde da je reč o despotu Stefanu, pre sahrane posmrtnih ostataka, njemu biti "odate dužne poča-

⁴ Odnos masovnih medija i arheologije se može problematizovati na mnogo različitih načina i nivoa, od kojih se u ovom slučaju tretiraju vrlo uski aspekti pristupa određenih naučnih poslenika saopštavanju i sukobljavanju sopstvenih interpretacija u dnevnoj štampi, kao i pozivanja javnih ličnosti na pozicijama moći na arheološka otkrića (Clack and Brittain 2007). Štampani mediji se za ovu studiju uzimaju kao relevantni jer su na najopštijem nivou oni uvek zainteresovani za senzacionalistička arheološka otkrića i zato što su, kao izvor informisanja o lokalnim arheološkim ostacima, uticajni u odnosu na televiziju (Holtorf 2007, 45-50).

sti koje mu pripadaju kao vladaru srpske države". Naročito je ukazivano da zemni ostaci Stefana Lazarevića nisu u Koporinu, "kako su do sada tvrdili istoričari" (*Вечерње Новости*, 13.11.2006).

Već 15. novembra u *Večernjim Novostima* oglasio se i zagovornik ideje o prisustvu Stefanovih moštiju u Koporinu, Srboljub Živanović. U drugoj rečenici, čitaoci su upućivani na autoritet Nauke, sugestijom da je ovu tezu "Nauka nedvosmisleno utvrdila posle dugog i opsežnog istraživanja" (od 1983. do 1989. godine). Naglasio je da je "ekspertiza obavljena u laboratoriji u Londonu", što je izazvalo njegovu zapitanost nad arheološkim istraživanjima u Manasiji – "čemu sada ovo epohalno otkriće, kome je i zašto potrebno?". Ukazano je da je Srboljub Živanović naš akademik, svetskog glasa i dugogodišnji profesor Novosadskog univerziteta, kao i na razloge zašto su se *Večernje Novosti* obratile upravo njemu. Objasnjeno je da je on istraživao poreklo zemnih ostataka u manastiru Koporin tokom osamdesetih godina i da je to učinio "na molbu rukovodstva Srpske pravoslavne crkve i tadašnjeg patrijarha Germana lično". Kao predavač na Londonskom univerzitetu (kako je u tekstu isticano), rado se odazvao da izvrši "ekspertizu moštiju". Srboljub Živanović se u ovom novinskom članku pozvao na publikovanu građu o ovom problemu, među kojom je njegov prvi rad na ovu temu objavljen u *Glasniku SPC-a*, ali i na celokupnu analizu koja je snimljena za naučni program Televizije Beograd. Živanović je nakon sažetog objašnjenja ekspertize koju je uradio, rekao da je "bilo potrebno da se najpre konsultuje nauka" kao i da "igranje sa naukom može da padne na pamet samo diletantima". Po njegovom mišljenju, odgovor na pitanje gde se nalaze despotovi posmrtni ostaci, mogla bi da da međunarodno priznata laboratorija Medicinskog fakulteta u Beogradu, koja je tih dana radila "ekspertizu posmrtnih ostataka na Oplencu otkrivenih 28 srpskih žrtava koje su Nemci streljali 1941. godine" (*Вечерње Новости*, 15.11.2006).

Politika, 29. novembra 2006. Godine, donosi članak "Arheološki nalazi stavljeni pod ključ", u kome su sučeljeni stavovi akademika Srboljuba Živanovića i rukovodioca arheoloških iskopavanja u manastiru Manasija, Marina Brmbolića. Živanović je negodovao što mu igumanija manastira Manasija nije dozvolila da vidi skeletne ostatke iz naosa crkve u Manasiji, bez pismenog odobrenja vladike braničevskog Ignjatija. Napomenuto je da je "ovaj naš stručnjak do sada pregledao i opisao posmrtne ostatke mnogih srpskih istorijskih ličnosti" (*Политика*, 29.11.2006). U tekstu *Novosti* "Razapet između Manasije i Koporina" rečeno je da je "zvanična nauka" potvrdila gde se nalaze mošti despota Stefana Lazarevića. Međutim, na samom kraju detaljnog teksta ostavljeno je otvoreno pitanje – Da li je otkrivanje moštiju despota Stefana božji dar u jubilarnoj godini (šest vekova od osnivanja Manasije) ili nešto drugo? (*Вечерње Новости*, 26.1.2007)

Krajem januara 2007. godine u *Politici* je izašao poetski tekst pod nazivom "Tajne despota Stefana Lazarevića". Autorka članka je istakla da struč-

njaci i crkva treba da daju konačnu reč o tome gde se nalaze mošti ovog "najobrazovanijeg srpskog vladara, prvog gradonačelnika Beograda, pesnika, viteza i diplomate". Ipak, ona se pozvala na izvesno, ukazujući da je Stefan Visoki, pre oko 580 godina preseljen u Nebesku Srbiju, smešten u svojoj najvećoj zadužbini – sećanju naroda (*Политика*, 29.1.2007).

Početak februara 2007. godine, u tekstu "Vuk ili Stefan" saopšteno je da episkop braničevski Ignjatije nije dao "da se uradi DNK analiza moštiju u Koporinu i konačno otkrije tajna da li je srpski vladar i svetac despot Stefan Lazarević sahranjen u ovom manastiru". Zahtev za DNK analizom skeleta pronađenog u manastiru Koporin upućen je Institutu za sudsku medicinu (na kojem je 11. decembra 2006. godine utvrđen prvi stepen srodstva između ostataka tela kneza Lazara i skeleta iz naosa Manasije) od strane Instituta za proučavanje drevnih Slovena u Londonu, gde radi Srboljub Živanović. Živanović je ukazao da je u Manasiji pronađen skelet Stefanovog brata Vuka, ali i da postoji mogućnost da glava i ostali deo skeleta iz naosa Manasije ne pripadaju istoj osobi. Da li je glava pripadala istoj osobi kao i preostali deo skeleta, po Živanovićevom mišljenju, mogla bi "da utvrdi Antropološka laboratorija Medicinskog fakulteta u Beogradu koja je radila analizu masovnih grobnica u Batajnici i na Oplencu" (*Политика*, 6.2.2007.).

U subotnjem dodatku *Politike, Kultura, umetnost, nauka*, od 17. februara 2007. godine izašao je članak "Ekskluzivno – despot Stefan Lazarević – Urađena DNK analiza". Tekst otpočinje sugestijom "da naučnoistraživački rad može biti uzbudljiviji i od najbolje napisanog trilera..." a završava stavom autorke da se pouzdana identifikacija njegovog groba u manastiru Manasiji "čini da se ponovo vratio da bude sa svojim narodom u vremenu tako sličnom onom njegovom" (*Политика*, 17.2. 2007.). U istom dodatku, gotovo mesec dana kasnije (*Politika*, 10.3.2007.) izašla je "Polemika – Rasprava za okruglim stolom", u kojoj Marin Brbolić, nakon argumentovanja teze da se skelet pronađen u naosu crkve manastira Manasija može interpretirati kao despot Stefan Lazarević, poziva Srboljuba Živanovića da prekinu besmisleno i sramno dopisivanje, već da o mestu sahrane argumentovano razgovaraju za okruglim stolom. Brbolić je skrenuo pažnju Živanoviću da će, ako "se smatra ozbiljnim istraživačem", korigovati svoje proizvoljne stavove. Reagovanja Srboljuba Živanovića preneti su u članku "Srodstvo sa knezom Lazarom". Ono počinje rečenicama u kojima se poziva na autoritet nauke: "Naučno je dokazano da su mošti Svetog despota Stefana Lazarevića nađene u grobu u Koporinu, i sada se čuvaju u manastirskoj crkvi. Ceo proces identifikacije, antropološkog i paleopatološkog pregleda vršen je javno pred kamerama RTV i taj snimak je više puta emitovan." Srboljub Živanović, ukazuje i da je za "nauku velika šteta što su arheolozi počeli da objavljuju nepotvrđene teorije i pretpostavke, pre nego što su multidisciplinarnim pristupom utvrdili sve relevantne činjenice". On je pretpostavio i da su igumanija manastira Manasija i arheološka ekipa želeli da uveličaju proslavu šeststogo-

dišnjice od osnivanja ovog manastira, jednim epohalnim otkrićem i posebnom manifestacijom (*Политика*, 3.3.2007).

Identifikacija skeletnih ostataka iz groba 1/06 iz resavskog naosa rezultat je sprege multidisciplinarnih naučnih postupaka u specifičnim političkim okolnostima. Moguće je uvideti kada i kako je arheološka struka najdirektnije učestvovala u *otkrivanju svetih moštiju despota Stefana Lazarevića*. Odnosno, potraga za grobom Lazarevog sina nije se prvi put u istoriji humanističkih disciplina u Srbiji dogodila 2006. godine. Razmatrajući stratigrafiju ideja o *moštima* Stefana Lazarevića, nakon Resave stiže se u Koporin s kraja sedamdesetih godina XX veka.

Koporinske mošti

Prilikom sistematskih arheoloških iskopavanja u manastiru Koporinu 1977. godine, koja je izveo Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Kragujevcu, a čiji rezultati nisu publikovani, u jugozapadnom uglu crkve pronađeni su skeletni ostaci koji su nakon fizičko-antropološke analize pripisani despotu Stefanu. Prema usmenom saopštenju Marina Brmbolića (koji je vršio arheološka iskopavanja), koje je prenela Danica Popović, grobnica u jugozapadnom uglu naosa je bila delimično zidana opekom. U njoj su bili samo manji neporemećeni delovi skeleta (fragmenti lobanje, šake i femura). Pokojnik je, sudeći prema nalazima gvozdениh klinova, bio sahranjen u drvenom sanduku (Поповић 1995, 47). Srboljub Živanović, koji je vršio fizičko-antropološku analizu, ukazao je da je "otvaranje" grobnice vršeno nestručno, pa da je, stoga, veliki deo skeleta uništen. On je na sačuvanim ostacima video tragove zasecanja ašovom, kao i sveže prelome kostiju nastale usled "grubog rukovanja". Prema izveštaju sa iskopavanja, u grobu nije bilo ni delova kovčega, ni metalnih predmeta, ni delova tkanine. Međutim, Srboljub Živanović je "pregledom" kostiju, koje su sakupljene posle iskopavanja, prelivene vinom i stavljene u novi kovčeg, pronašao tragove drvenog sanduka i zakivke, spleljene uz kosti. Kosti su bile žućkaste boje i pomalo mirisale. Monahinje su došle na pomisao da su te kosti, pronađene ispod "ktitorske ikone" despota Stefana Lazarevića, pripadale možda baš njemu (Живановић 1983, 220).

U leto 1981. godine patrijarh Srpske pravoslavne crkve German je izrazio želju da se izvrši antropološki pregled ostataka kostiju pronađenih u Koporinu. Srboljub Živanović saopštava da je sledeće godine jedan deo desne rame njače prenet u Patrijaršiju u Beogradu gde je "izvršen pregled". Na osnovu njega je utvrđeno da je ova kost nesumnjivo iz srednjeg veka i da je osoba kojoj je ta kost pripadala bila ranjena u desnu ruku. Ovi zaključci su predstavljali osnovu za planiranje daljeg ispitivanja skeletnih ostataka (Живановић 1983, 220).

Stručna ekipa je formirana nakon dobijanja odobrenja od tadašnjeg episkopa braničevskog Hrizostoma, uprave manastira Koporina, a zahvaljujući materijalnoj pomoći naučnog programa Televizije Beograd. Analize su vršene od 5. do 11. juna 1983. godine u manastiru Koporinu. Ceo proces snimila je ekipa Naučnog programa Televizije Beograd, kojom je rukovodio urednik ovog programa Petar Đurić. Dokumentacija koja je nastala kao rezultat ove analize prenesena je u antropološku i paleopatološku laboratoriju u Odsek za anatomiju Medicinskog koledža bolnice Sv. Bartolomej u Londonu, da bi (dokumentacija?) bila dalje stručno obrađena (Живановић 1983, 220-221).

Osnovno istraživačko pitanje na koje je ova analiza pretendovala da odgovori bilo je – da li su kosti pronađene u naosu koporinske crkve pripadale despotu Stefanu Lazareviću? (Живановић 1983, 221) Istraživač je na ovo pitanje pokušao da odgovori, utvrdivši pol, uzrast u momentu smrti, starost kostiju, tragove oboljenja ili povreda, i druge podatke koji bi mogli da potvrde ili opovrgnu osnovnu pretpostavku. Zaključak istraživanja je da navedene činjenice i nalazi govore da je skelet nađen u ktitorskoj grobnici u Koporinu pripadao despotu Stefanu Lazareviću. U stilu nauke koja se opire konačnim zaključcima, Srboljub Živanović je ukazao da će ovaj zaključak ostati sve dok ne budemo imali neke nove nalaze koji bi eventualno mogli da pokažu suprotno (Живановић 1983, 226).

Novembra 1985. godine, javnosti se povodom članka "Ktitorska grobnica u manastiru Koporinu" Srboljuba Živanovića, u *Glasniku – službenom listu Srpske pravoslavne crkve* obratio arheolog Mlađan Cunjak. On je sugerisao da je autor pomenutog članka unapred akcentovao svoju nameru, u duhu devize "cilj opravdava sredstvo", a da su ovakvi sholastički pristupi veoma udaljeni od nauke. Mlađan Cunjak je ponudio pretpostavku da kosti koje je analizirao Srboljub Živanović zapravo ne pripadaju samo jednoj individui, već da je deo kostiju pronađen tokom arheološkog iskopavanja, a da su deo sakupile monahinje. Ukazano je i da postoje propusti u interpretiranju pisanih izvora, odnosno da su istorijski okviri izmanipulisani u cilju potvrđivanja iznete hipoteze. Istaknuto je da rezultati antropološke analize koju je uradio Srboljub Živanović nisu dovoljni za samouvereno tvrđenje da je skelet pripadao despotu Stefanu Lazareviću, da je u blizini groba nađen novac sa polovine XVIII veka, kao i da je C-14 analiza izostala (Цуњак 1985, 289-290). Kritika koju je uputio Mlađan Cunjak izgleda da je ostala bez jačeg odziva u široj javnosti.

U studiji "Gde se nalaze mošti i grobovi srpskih vladara svetitelja" iz 2009. godine⁵, Srboljub Živanović sumira deo rezultata svojih istraživačkih pregnu-

⁴ Ova knjiga je izašla u saradnji izdavačke kuće "Pešić i sinovi" i Evropskog instituta za proučavanje drevnih Slovena iz Londona (Живановић 2009). Interesantno je da pretragom putem *google* pretraživača, nije moguće naći zvaničnu prezentaciju ovog instituta.

ća posvećujući jedan odeljak i moštima *svetog despota Stefana Lazarevića*. U njemu je ukazano da je episkop Hrizostom izrazio nezadovoljstvo radom arheologa Marina Brbolića tokom radova u Koporinu i zatražio da se izvrši "stručan pregled kostiju". Zatim je, na zahtev nadležnog episkopa (Hrizostoma) i patrijarha Germana, izvršen antropološki i paleopatološki pregled, ali i "identifikacija moštiju". Ove postupke je vodio, kako je navedeno u tekstu, antropolog iz Londona prof. Srboљub Živanović. Ovog puta napomenuto je da su laboratorijska istraživanja trajala od 1983. do 1989. godine i da su vršena u Beogradu, Britanskom muzeju i bolnici Sv. Bartolomeja u Londonu. Umesto preciznijeg navođenja o kojoj vrsti analiza se radi i gde su tačno vršene, strahopoštovanje treba da izazove podatak da je bolnica Sv. Bartolomeja osnovana još 1123. godine. Mošti nad kojima je vršen antropološki pregled i veštačenje pred kamerama Naučnog programa Radio-televizije Beograd, prenesene su 1989. godine u kivot koporinskog manastira, po odluci Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (Живановић 2009, 40).

U istoj studiji sučeljena su mišljenja o tome gde se nalaze *mošti* despota Stefana Lazarevića, odnosno obrazloženo je na čemu su zasnovana tvrđenja da se ove *mošti* ne nalaze u Manasiji već u Koporinu (Живановић 2009, 41). Srboљub Živanović opisuje arheološka istraživanja u Resavi 2006. godine:

"U želji za slavom i medijskom promocijom, ekipa je javno objavila da su pronašli grob i skelet Sv. despota Stefana, pre nego što su izvršili bilo kakva ispitivanja. Docije se pokazalo da je tu sahranjen mlađi brat Sv. despota Stefana – Vuk, kome su Turci odsekli glavu⁵. Odsečena glava je pronađena sahranjena pored skeleta trupa, ispod levog lakta. DNK analiza je utvrdila da je gla-

⁵ Individualna starost osobe čiji su skeletni ostaci pronađeni u naosu crkve u Manasiji je oko 50 godina. U trenutku pogubljenja 1410. godine, Vuk Lazarević je imao oko 30 godina. Poređenjem ovih podataka – jasno je da u jugoistočnom uglu resavskog naosa nije sahranjen Vuk Lazarević (Миладиновић-Радмиловић 2007; Миладиновић-Радмиловић 2008; Брмболић 2007, 22). Nataša Miladinović-Radmilović ukazuje i druge podatke zbog kojih je zaključak – da je Vuk Lazarević sahranjen u resavskom naosu – nije verovatan. Ona ukazuje na vreme zidanja Resave (1407-1418. godine), kao i da su kosti Vuka Lazarevića prenete iz Plovdivskih šuma 1411. godine (gde su bile pohranjene, nakon Vukovog pogubljenja 1410. godine) i da najverovatnije nisu mogle biti ponovo sahranjene u anatomskom položaju (Миладиновић-Радмиловић 2007, 42). Miodrag Purković je smatrao da je Vuk sahranjen u Ljubostinji (Пурковић 1978, 98), dok je Branislav Vulović skeletne ostatke pronađene u Ravanići, ispred severnih vrata u naosu (u neposrednoj blizini Lazarevog sarkofaga) vezao za Vuka Lazarevića (Вуловић 1969, 405-413).

Na lobanji skeleta pronađenog u resavskom naosu nema tragova dekapitacije. Od vratnih pršljenova pronađen je samo jedan, na kome, takođe, nije bilo tragova dekapitacije. Dakle, glava je mogla biti odsečena, ali za to nema materijalnih dokaza (Миладиновић-Радмиловић 2008, 349).

va pripadala sinu Sv. kneza Lazara, ali to nije utvrđeno i za trup. Možda je prilikom prenosa leša pogrešno prenet trup neke druge osobe [...], pogubljene zajedno sa Vukom." (Живановић 2009, 41)

Živanović objašnjava da je skelet iz Manasije sakriven, pa da niko od stručnjaka ne može potvrditi ili opovrgnuti tvrdnje ekipe koju je predvodio arheolog Marin Brmbolić. U prilog tezi gde se *mošti* stvarno nalaze napominje se prisustvo kulta "Sv. despota Stefana u Koporinu još u XI veku⁷, dok takvog kulta u Manasiji nikad nije bilo". Takođe, prilikom antropološkog pregleda moštiju u Koporinu, crkvom se širio svetački miris, što je istaknuto pred kamerama Radio-televizije Beograd. Sa druge strane, prilikom radova u Manasiji, takve pojave svetačkog mirisa nikada nije bilo (Живановић 2009, 41).

Zaključak, da se skeletni ostaci pronađeni u jugozapadnom delu naosa crkve u Koporinu mogu vezati za despota Stefana Lazarevića, nije naučno relevantan jer je zasnovan na problematičnoj argumentaciji. Nizom fizičko-antropoloških i paleopatoloških pregleda, Srboljub Živanović je utvrdio da su pronađene kosti *nesumnjivo iz srednjeg veka*. Lobanju je okarakterisao kao *tipičnu lobanju srednjovekovnih Srba*. Zakivci pronađeni u grobnici su takođe *tipično srednjovekovni* (Живановић 1983).

Metodama fizičke antropologije Srboljub Živanović je utvrdio da je reč o individui muškog pola, individualne starosti oko 50 godina, koja na svom skeletu ima tragove povreda⁸. Na osnovu ovih rezultata zaključio je da se radi o skeletnim ostacima despota Stefana Lazarevića (Живановић 1983; Живановић 2009, 39-42). Reč je o zloupotrebi naučnog metoda, odnosno formi logičke greške uproščavanja ili lažne ekonomičnosti. Ona podrazumeva mešanje nužnih i dovoljnih uslova (Коен и Нејгел 2006, 396). Ukoliko pretpostavimo da su postavljene premise tačne (grobni kontekst datovan u srednji vek, individua muškog pola, individualna starost oko 50 godina, tragovi povreda na skeletu) možemo reći, da prema onome što znamo iz pisanih izvora (Пурковић 1978), ovo jesu nužni uslovi da bi neki skeletni ostatak bio identifikovan kao skeletni ostatak despota Stefana Lazarevića, ali nisu dovoljni da bi se tvrdilo da je reč o skeletnim ostacima despota Stefana Lazarevića.

⁷ Kult svetitelja se svakako nije mogao javiti mnogo pre nego što je svetitelj rođen, makar to nije mogao biti slučaj sa kultom Stefana Lazarevića (Поповић 1995), prema onome što znamo o svetiteljskim kultovima (Поповић 2006).

⁸ Nataša Miladinović-Radmilović je kritički prikazala tekst Srboljuba Živanovića "Antropološka analiza nalaza iz grobova manastira Resave", sa stanovišta fizičke antropologije (Миладиновић –Радмиловић 2008, 347-349). Ovaj prikaz je bio odgovor na kritiku Srboljuba Živanovića povodom rada "Antropološka analiza nalaza iz grobova u crkvi manastira Resave", Nataše Miladinović-Radmilović (Живановић 2008, 346-347).

Međutim, i sa premisama u ovoj logičkoj konstrukciji postoji niz problema. Arheološki kontekst je datovan na osnovu skeletnog materijala i na osnovu zakivaka – u srednji vek. U ovoj mikro celini pseudoargumenata uočljiv je niz problema. Posebnu pažnju svakako zaslužuje ideja da se moguće premeriti kraniometrijske karakteristike glave prikazane na fresko-živopisu, kao i to da su kraniometrijski podaci u korelaciji sa etničkim identitetom (Живановић 1983, 221-222).

Živanović je merio predstavu glave despota Stefana na živopisu (a ne kosti lobanje) što je neosnovano i sa stanovišta devetnaestovekovne fizičke antropologije (Gould 2003). Sa druge strane, vladarski portreti srpskih despota su idealizovani, tako da se ni na koji način ne može govoriti o ovoj vrsti likovnog dvodimenzionalnog izraza kao uporednom okviru fizičko antropološke analize (Kalaverzou 1991, 1702-1704).

Oblik lobanje despota Stefana, Živanović je doveo u vezu sa srpskim etnicitetom (Живановић 1983, 221). U studijama koje se bave konceptom etniciteta i njegovom upotrebom u arheološkim interpretacijama, ovakav vid zaključivanja je označen kao problematičan, jer se etnicitet individue shvata kao vid ličnog samorazumevanja iz kojeg proizilazi identifikacija sa određenom grupom, prema uočenim razlikama u odnosu na neku drugu grupu i/ili prema shvaćenom zajedničkom poreklu koje individua pretpostavlja da deli sa drugim članovima te grupe. Ukazano je u kojoj meri je konstrukcija identiteta, pa i etničkog, dinamičan proces, podložna brojnim promenama, odakle proističe da nije u korelaciji sa bilo kakvim antropometrijskim karakteristikama; kao i da etnički identitet ne mora biti na isti način i u istoj meri važan za ljude iz prošlosti, koliko za nas (Jones 1997). Preispitivanje političkog konteksta u kojem nastaju arheološke interpretacije o etnicitetima populacija iz prošlosti nije mimoišlo ni srednjovekovnu arheologiju pa je naročito problematizovan odnos pisanih izvora i materijalne kulture u ovom domenu (Austin 1990, 9-42).

Dakle, metodološki postupak datovanja koji je upotrebljen, a odnosi se na metričke karakteristike skeleta koje su u korelaciji sa etničkim identitetom u srednjem veku, osporen je. Preostala karika u lancu argumenata je datovanje ove grobne celine u srednji vek na osnovu pokretnih nalaza pronađenih u grobu. U grobnoj celini su pronađeni zakivci, za koje je "pregledom od strane arheologa utvrđeno da su to zakivci tipični za srednji vek" (Живановић 1983, 224), a u okolini groba je prilikom iskopavanja nađen i novac (kovan u XVIII i XIX veku), čiju je numizmatičku analizu izvršio arheolog Vujadin Ivanišević (Живановић 1983, 225). Nije jasno na osnovu čega su zakivci prepoznati kao hronološki osetljivi, a takođe nije jasno da li novac o kojem je reč pripada grobnoj celini ili ne. Ukoliko je novac pronađen kao prilog u ovoj grobnoj celini, onda skelet u njemu nepobitno nije srednjovekovni, pa ne zadovoljava ni nužne uslove da bi postojala i najmanja verovatnoća da su skeletni ostaci pronađeni u jugozapadnom delu koporinskog naosa skeletni ostaci despota Stefa-

na Lazarevića. Ukoliko novac nije deo grobne celine ili je sekundarno dospelo u grobnicu, datovanje celine zasnovano na zakivcima je vrlo nepouzđano, sa stanovišta dosadašnjih dometa arheološke discipline (Цуњак 2001, 56-62). U ovom konkretnom slučaju izvršen je *pregled zakivaka od strane arheologa* i nepoznati arheolog je izrekao ocenu da je reč o tipičnim srednjovekovnim zakivcima (Живановић 1983, 220, 224). Ova vrsta argumentovanja, bez obrazloženja načina datovanja ili pak utemeljenja u arheološkoj literaturi, ne može se smatrati relevantnom jer jedinu zasnovanost zaključka vezuje za autoritet arheologa, po sebi.

U konstataciji – da se prilikom antropološke analize u manastiru Koporinu crkvom širio svetački miris, a da te pojave nije bilo prilikom radova u Manasiji – u prilog zaključku da se u koporinskoj crkvi otkriveni skeletni ostaci despota Stefana Lazarevića (Живановић 2009, 41), postoji niz problema. Obaveštenja o svetačkom mirisu i čudima koja su se desila na grobu u Koporinu značajna su jer su pokazatelji uspostavljanja kulturnog mesta u Koporinu (Поповић 1995, 48). Kultovi svetih vladara, koje i danas baštinimo, još su u srednjem veku, među drugim elementima, sadržali određene rituale (Поповић 2006, 20). Dakle, iz prisustva kulta ne proističe zaključak o prisustvu skeletnih ostataka određene ličnosti iako prisustvo skeletnih ostataka određene ličnosti, ukoliko su shvaćeni kao mošti, utiče na praktikovanje određenih postupaka koji se karakterišu kao deo kulta svetitelja.

Srboljub Živanović pokašava da ukaže da se skeletni ostaci despota Stefana Lazarevića ne nalaze u Resavi iz čega dalje sledi da se nužno nalaze u Koporinu (Живановић 2009, 40-41). Ovo je *greška lažne disjunkcije*, to jest pogrešna logička pretpostavka da se sve alternative međusobno isključuju. Odnosno, nije logički zasnovano pretpostaviti da poznate alternative iscrpljuju polje mogućnosti. Tačnije, neodrživost neke teorije ne uspeva da automatski dokaže istinitost neke druge teorije (Коен и Нејгел 2006, 395).

Alem-kamen

Do tančina precizan izveštaj sa arheoloških iskopavanja naosa crkve sv. Trojice u manastiru Resava, Marin Brmbolić otpočinje opisom ovog manastira kao zadužbine despota Stefana Lazarevića, koji svojim velelepim hramom i snažnim utvrđenjem vekovima privlači pažnju putopisaca i istraživača. Među njima, istaknut je Feliks Kanic, koji je u srpskoj arheologiji shvaćen kao jedan od važnih praotaca discipline. Obično arheolozi koriste njegove opise i crteže, koji ukazuju u kojoj meri je zub vremena uništio određene lokalitete do danas. U ovom slučaju, arheološki izveštaj "Grobnice u crkvi manastira Resave" otpočinje Kanicovom slikom crkve "koja se na tamnoj osnovi surog tvrđavskog venca ističe kao sjajni alem-kamen" (Брмболић 2007, 9).

Istraživačko pitanje koje je predstavljalo polaznu osnovu arheološke kampanje 2006. godine u Resavi jeste – odgovoriti na to da li se u jugozapadnom delu naosa nalazi grobnica. Nakon terenskog istraživanja, kojim je na ovom mestu konstatovana grobnica i skelet pokojnika, pronađeni skelet doveden je u vezu sa zemnim ostacima ktitora ovog manastira (Брмболић 2007; Миладиновић-Радмиловић 2007).

Ovo je utvrđeno na osnovu pisanih izvora, odnosno navoda u žitiju despota Stefana o mestu polaganja tela, ali i rezultata istraživanja o funerarnoj praksi srednjovekovnih vladara dinastije Nemanjića i Lazarevića (Брмболић 2007, 9-24). Ovaj zaključak je dodatno ojačan fizičko-antropološkom analizom Nataše Miladinović-Radmilović, prema kojoj skeletni ostaci pripadaju muškarcu koji je u trenutku smrti imao oko 50 godina (Миладиновић-Радмиловић 2007, 29-30) i molekularno-genetičkom analizom DNK skeletnih ostaka iz Resave i balsamovanog tela Lazara Hrebeljanovića, koju su uradili Oliver Stojković, Tatjana Varljen i Živko Mikić (Стојковић *и др.* 2007). Najvažniji nalaz te studije predstavlja činjenica da je na svakom analiziranom genskom lokusu jedan od alela prisutnih u DNK profilu kneza Lazara bio prisutan i u DNK profilu iz analiziranog zuba skeleta iz ktitorske grobnice u Manasiji. Kada se dva DNK profila ovako podudare, moguće je doneti jedan od dva zaključka: ili je osoba kojoj je pripadao analizirani zub u prvom stepenu srodstva sa knezom Lazarom ili je ovo podudaranje slučajno. Ove dve tvrdnje se mogu uporediti na osnovu poznavanja genetičke strukture populacije kojoj pripada analizirana "neidentifikovana" osoba. Pošto se ne raspolaze podacima o genetičkoj slici odgovarajuće srednjovekovne populacije, najadekvatnija aproksimacija koja se može primeniti je korišćenje podataka o savremenoj populaciji. Ova aproksimacija nije nerealna, jer se za forenzičko-genetičke markere koji su analizirani u ovoj studiji ne očekuje dramatična promena učestalosti različitih alelskih varijanti tokom dvadesetak generacija (generacijsko vreme u evolucionim studijama u ljudskoj vrsti iznosi oko 30 godina), koliko je prošlo od XV veka do danas. Sprovedenim statističkim testovima utvrđeno je da je dobijeno podudaranje DNK profila kneza Lazara i osobe kojoj pripada analizirani zub 1.608,34 puta verovatnije ukoliko su knez Lazar i ova osoba u prvom stepenu srodstva (otac i sin), nego da analizirani zub pripada osobi koja nije u srodstvu sa Lazarom. Dobijeni rezultati mogu se interpretirati i ovako: ukoliko su pre sprovedenih analiza podjednako bile verovatne, mogućnost da su knez Lazar i osoba čiji su skeletni ostaci pronađeni u naosu manastira Manasija otac i sin i mogućnost da su ove dve osobe nesrodne, sprovedene analize i dobijeni rezultati povećavaju verovatnoću tvrdnje da su u grobu uz južni zid zapadnog traveja u crkvi manastira Resave ostaci sina kneza Lazara – na preko 99, 93% (Стојковић *и др.* 2007, 68).

Iz predložene proističe da je verovatno viševjekovna dilema o mestu groba despota Stefana rešena (Брмболић 2007, 23) jer je izneta argumentacija logič-

ki koherentna i uklapa se u opšti okvir dosadašnjih istraživačkih dometa oblasti kojih se ova tema dotiče. Međutim, upravo je ključno pitanje – odakle potiče viševekovna žudnja za pronalaženjem ovog vladarskog groba, šta ovo otkriće znači u naučnoj zajednici i kako se koristi u javnom diskursu?

Skelet označen imenom Stefana Lazarevića, od trenutka prvih identifikacija koje su ustvrđene naučnim metodama, nosi čitav bagaž značenja koja se vezuje za ličnost ovog čoveka. U ovom radu, pre svega će biti reči o onim ođabirima koji su učinjeni u okrilju humanističkih disciplina u Srbiji i koji su, kao naučno verifikovani, uticali na širu društvenu zajednicu. Ovim se nikako ne implicira da je identifikacija skeleta despota Stefana nerelevantna, već da je potrebna ali da, sama po sebi, nije dovoljna.

Zamišljati telo

Praćenjem percepcije interpretacija o despotu Stefanu Lazareviću, moguće je uočiti da je još od XIX veka on na različite načine figurirao u shvatanju srednjovekovne prošlosti kao relevantne nacionalne prošlosti. Razumevanje njegove uloge zavisilo je od potreba mnogih *sadašnjosti* u kojima je njegova ličnost aktuelizovana i ponovo osmišljavana. Tako je podjednako mogao biti magloviti mitski junak, prosvetni delatnik, vladar koji je čuvao državno jedinstvo i veliki graditelj. Uloga i značaj ovog vladara smatrali su se neposredno datim kroz arhitektonske i umetničke ostatke materijalne kulture koja je nastala njegovim ktitorstvom i zalaganjem. Prvenstvo, u tom smislu, kao materijalni pokazatelji jedne epohe stekli su srednjovekovni ostaci Beogradske tvrđave i manastir Manasija (Поповић 1995).

Ipak, uloga despota Stefana sa stanovišta brojnih nanovo osmišljenih nacionalnih prošlosti nije bila prominentna u odnosu na to kako su razumevani drugi srednjovekovni vladari, vladari-svetitelji ili svetitelji-prosvetitelji. Tako se on nije našao među vladarima i državicima, koji su snažno aktuelizovani u XIX veku. Kao idealni nacionalni vladari tada su utemeljeni - Stefan Nemanja, car Dušan i knez Lazar (Макуљевић 2006, 91-121). Iako je 1927. godine Lazar Mirković detaljno obrazlagao da je despot Stefan izdanak svetiteljskog korena, kao i o njegovim zaslugama za srpsku crkvu, podjednako želji klera i naroda da ga uvrste u red svetitelja Srba (Поповић 1995) – ovo nije pobudilo razumevanje njega kao nacionalnog heroja svetitelja. Moguće reoblikovanje pokosovske prošlosti vezane za despota Stefana nije se dogodilo ni sa ideologijom *Svetosavlja* koja se vezuje za Nikolaja Velimirovića (Perica 2006). Zamajac u akcentovanju despota Stefana kao nacionalnog heroja otpočinje sa prvom *naučnom* identifikacijom njegovih skeletnih ostataka, odnosno moštiju, na inicijativu Srpske pravoslavne crkve početkom osamdesetih godina dvadesetog veka (Живановић 1983). Verodostojnost zaključaka proizilazila je iz

učešća arheologije i fizičke antropologije u istraživačkom poduhvatu pronalazaženja (Lucas 2001, 200-214; Yarrow 2006, 20-21) *moštiju despota Stefana*.

Analiza sprege naučnoistraživačkog postupka i osmišljavanja nacionalnog nasleđa, biće zasnovana na konstruktivističkom pristupu nasleđu. Sa ovog polazišta, ne može se govoriti o nasleđu kao datosti, već pre o diskursu koji konstituiše načine na koje mislimo, govorimo i pišemo o nasleđu. Reč je o fluidnom terminu koji je kontekstualno uslovljen, a koji se pre svega odnosi na odabir materijalnih ostataka prošlosti, mitologija, sećanja, pejzaža – koji aluzijom na prošlost postaju kulturni, politički i ekonomski resurs u sadašnjosti. Teme koje se prepoznaju kao aktuelne u nekoj sadašnjosti daju ostacima prošlosti svrhovitost, čime se nasleđe uvezuje u simbiozu sa konstrukcijom identiteta. Tako prepoznati sadržaji, interpretacije i reprezentacije nasleđa bivaju proizvod selekcije zasnovane na osnovu zahteva trenutnog konteksta i zamišljene budućnosti. Proizilazi da su za analizu ove vrste ključna značenja pripisana određenoj materijalnoj kulturi iz prošlosti, a ne materijalna kultura po sebi. Međutim, prisustvo artefakata za koje znamo da potiču iz nekog konteksta koji je smešten u prošlost – nudi uverenje autentičnosti iskaza o toj materijalnoj kulturi. Značenje koje biva pripisano određenom nasleđu se oblikuje prema prostornom i vremenskom kontekstu, prema zahtevima nadležnih institucija, stručnih arbitara za konstruisanje interpretacija i onih koji slike prošlosti konzumiraju. Ovako mnogostruk pogled na nasleđe biva dodatno usložen mogućim relacijama koje se ostavljaju između njega i različitih formi identiteta (Graham 2005, 32-35; Smith 2006, 11-84; Graham and Howard 2008, 2-14).

Arheologija, nasleđa i nacionalni identiteti su u neprekinutim spregama počevši od XIX veka. Arheološka epistemologija nudi načine čije poštovanje umanjuje mogućnost zloupotrebe interpretacije prošlosti, ali isprepletenost istraživačkih pitanja i političkog konteksta se nikada ne sme izgubiti iz vida (Díaz Andreu 2007, 1-26). U ovom svetlu se može posmatrati buđenje interesovanja za identifikaciju skeletnih ostataka iz crkve manastira Koporin, početkom osamdesetih godina XX veka. Međutim, pored opšteg nivoa nacionalno-institucionalnog pokroviteljstva humanističkih disciplina, interpretacije otpočinju mnoštvo svojih života, odnosno reinterpretacija, i kroz vrlo raznorodna sagledavanja "običnih" konzumenata nasleđa. Važno je, u tom smislu, razumevanje različitih regionalnih identiteta i načina na koji u određenim političkim trenucima mogu biti apsorbovani u prakse nacionalnog samorazumevanja (Lucas 2001, 1-17; Yarrow 2006, 20-30).

Tokom osamdesetih godina u Srbiji je došlo do jačanja uloge Srpske pravoslavne crkve i "povratka tradiciji". Stoga se akcije Crkve, koja je sebe smatrala čuvarom srpskog nacionalnog identiteta, ne mogu okarakterisati kao nevažne jer se polako pomerala sa društvene margine ka žiži zbivanja (Павловић 2004, 222-237). Kako je istakao Vjekoslav Perica, svetilišta su u ovom periodu bila moćan izvor energije srpskog nacionalističkog pokreta. Ovo se

odnosi na gradnju novih crkava u neovizantijskom stilu, za šta je najrečitiji primer izgradnja hrama Svetog Save na Vračaru, ili pak na arheološka iskopavanja i obnovu starih crkava (Perica 2006, 5-15). U procesu preoblikovanja identiteta na teritoriji nekadašnje Jugoslavije, tokom osamdestih su tražene nove i poželjnije prošlosti (Зундхаусен 2008, 415-438). Aktualizacija, istaraživanje, medijska promocija koporinskih moštiju, tokom osamdesetih godina XX veka može se posmatrati kao deo šireg fenomena žudnje za grobovima u zemljama bivšeg socijalističkog bloka. Ketrin Verderi (Verdery 1999, 1-22; 95-127) je problematizovala brojne slučajeve političke upotrebe mrtvih i ponovnog sahranjivanja koji su se događali na prostoru Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza u periodu idoloških promena, čiji je ključan trenutak pad Berlinskog zida. Ona je nastojala da u svim pojedinačnim slučajevima kojima se bavila utvrdi kako su kosti i mrtva tela postajali politički simboli u procesu postsocijalističkih promena. Prema njenom shvatanju, mrtvi su vrlo konkretan izvor za simbolizaciju, mogu se videti, pipnuti, mirisati. Oni omogućavaju jasne sprege između prošlosti i sadašnjosti, čine da je prošlost uvek prisutna u sadašnjosti. Paradoksalno, ovako ponuđene prošlosti deluju stvarno jer su "mrtve", a time i dovoljno prošle. Odnosno, prisustvo telesnih ostataka na određenom lokalitetu predstavlja materijalni dokaz svojinskih prava, prava nad određenim prostorom ili pak ključni kriterijum za određenje granice. Mrtvo telo, prema shvatanju Ketrin Verderi, nije važno po sebi, već zato što postoji niz predstava u vezi sa mrtvim telom, složen sistem pogrebnih rituala i verovanja. Smrt je u neprekinutoj vezi sa živima, tako briga o mrtvima donosi spokoj onima koji ostaju iza mrtvih. Mrtva tela su u isti mah vrlo konkretne materijalne strukture, ali istovremeno bez mogućnosti da progovore u svoje ime. Stoga su izuzetno pogodna za različite interpretacije i upotrebe. Mrtva tela imaju veze sa biografijama nekada živih osoba, a ovim biografijama se prema potrebi može pristupiti iz različitih perspektiva, određeni delovi života mogu se akcentovati ili zanemariti. Naglasak pre svega zavisi od konteksta upotrebe, a mrtvo telo je garant da je upravo rečeno istina.

Po odluci Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve, nakon višegodišnjih analiza, 1989. godine su skeletni ostaci iz Koporina položeni u kivot, čije je idejno rešenje izradio Nebojša Mitrić. Srboljub Živanović ističe da je upravo on "autor spomenika despotu Stefanu na Kalemegdanu i krstova na hramu Sv. Save u Beogradu" (Живановић 2009, 40). Ovo je bio čin dostojnog sahranjivanja, po ugledu na primeren tretman koji su imale mošti kneza Lazara, čiji je kult bio u ovom periodu od centralne važnosti. Naime, 1988. i 1989. godine, kao uvod u obeležavanje 600. godišnjice Kosovske bitke, mošti kneza Lazara su pronošene Srbijom, Crnom Gorom i Bosnom i Hercegovinom. Odnosno, pronošenjem Lazarevog tela su omeđavane granice "srpskog duhovnog prostora" (Verdery 1999, 18). Prema mišljenju Ivana Čolovića, duhovni prostor nacije, u naraciji, nastaje razgraničenjem sa fizičkim prostorom

nacije. Duhovni prostor se meri spram zagrobnog života, odnosno carstva mrtvih. Nacionalistička imaginacija i mrtve razgraničava po nacionalnom ključu, zahvaljujući čemu je Nebeska Srbija etnički čista zemlja mrtvih. Duhovni prostor nacije čini teritorija obeležena tragovima nacionalne istorije i kulture, kao što su ostaci srednjovekovnih gradova, manastiri, poprišta bitaka, kosturnice, grobovi, toponimi (Čolović 2008, 55-56). Grobovi, kao materice nacije često imaju simboličku ulogu markera nacionalne teritorije. "Srpske granice" nisu granice nacionalne teritorije nego granice "duhovnog prostora" nacije. Simbolički međaši nacionalne teritorije, pored anonimnih grobova, grobova u množini, postaju i grobovi, nadgrobnni spomenici, kapele, mauzoleji posvećeni sećanju na nacionalne velikane iz prošlih vremena. Njihovo upisivanje u pejzaž služi tome da se na simboličan način određena prošlost nacionalizuje i prisvoji (Čolović 2008: 129-130). Pored uglednih pojedinaca iz prošlosti, čijim se telima osiguravala simbolička zaštita srpskih zemalja, u ovom periodu naročito se manipuliralo mrtvima iz masovnih grobnica koje su nastale tokom Drugog svetskog rata. Oni su bili prve mobilisane trupe za rat koji je otpočeo devedesetih godina na prostoru bivše Jugoslavije. Iskopavanja ovih tela prikazivala su se na televiziji ili su o njima snimani filmovi, a zatim su i kosti u kesama pronošene kroz *narod*. Proces osnaživan direktnim kontaktom sa mrtvima (prijateljima, rođacima ili jednostavno *našim žrtvama*) pojačavao je jake emocije i pobuđivao je bes prema nacionalnom Drugom. Bezimni skeleti prisvajani su kao sopstveni mučenici postradali za Naciju. Žrtve iz Drugog svetskog rata postajale su razlog za stvaranje novih masovnih grobnica (Verdery 1999, 99-102; Зундхаусен 2008, 422-427). *Naše mrtve* iz različitih hronoloških ravni, brojali su i identifikovali *naši stručnjaci*. Učešće Srboljuba Živanovića u fizičko-antropološkoj analizi jasenovačkih žrtava bio je jedan od podrazumljivih argumenata za njegov angažman koji je obuhvatao "pregled koporinskih moštiju" (Живановић 1983; Живановић 2009).

Simbolička kulminacija žudnje za mrtvima i prošlošću dogodila se na proslavi 600. godišnjice Kosovske bitke. Završna svečanost održana je na Vidovdan, 28. juna 1989. godine, kada se, prema pisanju beogradske štampe, na Gazimestanu okupilo oko milion Srba. Slobodan Milošević je svojim govorom, na ovom mestu, najavio nove srpske bitke (Perica 2006, 16). Nacionalno preoblikovanje identiteta, kako sadašnjih tako i prošlih, podrazumevalo je pozivanje na srpsku tradiciju, istoriju i etnicitet. Održavanjem političkog govora – na datum koji podrazumeva šeststogodišnjicu istorijskog datuma, dovodeći u vezu hronološki i kontekstualno nesaglasne događaje preklapanjem, na mestu simboličkog sećanja (Asman 2002, 54-60) – Slobodan Milošević je uticao na promišljanje zajedničkog identiteta vezujući ga za zajedničku prošlost i obavezujući na zajedničko sećanje.

U ovom procesu svaka akcija koja je usmeravana ka promovisanom sećanju, ma koliko se činila marginalnom, osnaživala je težnje novog nacionalnog

pokliča. Propisnom sahranom nacionalnog velikana, bio on i tragična i privlačna ličnost Lazarevog nasljednika, zapravo se javlja motiv povratka pojedinca biću kolektiva, odnosno nalaženje mira u rodnoj grudi. Život i delo despota Stefana bivaju ispričani kao neumorno i požrtvovano služenje nacionalnoj stvari, tako da njegovo konačno *propisno* sahranjivanje postaje logičan srećan kraj tako usmerenog života i dela. Ali, ovi rituali ne služe da se oživi stvarni lik pokojnika (odnosno određeni aspekti stvarnosti koje je moguće rekonstruisati), nego da se njegova biografija sastavi prema važećem obrascu "života i dela" dobrog pokojnika. Sahrana ili komemoracija nekog velikana služi tome da se konstruiše njegov kanonski nacionalni lik, a ovim ritualom on stupa među druge velikane nacionalnog Panteona. Sve dotle on je samo kandidat za članstvo u ovom visokom domu. Duboka privrženost rodnoj grudi najčešće je vidljiva "još od malih nogu", iako se ovaj kvalitet stiže tek posthumno nakon adekvatnog pogrebnog rituala. Tom prilikom život i delo velikana bivaju "uzemljeni" i tako nacionalizovani (Čolović 2008, 130). Pošto religijske organizacije imaju uglavnom najviši autoritet nad smrću i pogrebom, kroz ovu vrstu "uzemljavanja" nacionalnih junaka očitava se jaka spona između verskih i *zamišljenih prisvojenih etničkih prostora*. U konkretnom slučaju – uvrštanje despota Stefana u red nacionalnih heroja 1989. godine, pre svega zahvaljujući postojanju skeletnih ostataka pronađenih tokom arheoloških iskopavanja i identifikovanih zahvaljujući *naučnoj ekspertizi*, posledica je višestruke zloupotrebe naučnog metoda i nedovoljnog angažmana naučne zajednice u opovrgavanju ovakvih postupaka. Dakle, upravo je materijalnost skeletnih ostataka učinila mogućim nacionalni angažman despota Stefana Lazarevića krajem osamdesetih godina. Arheološka istraživanja su ponudila iskopani "materijal", ali ne i relevantnu interpretaciju čime je polje za zloupotrebu ostalo i više nego otvoreno (Lucas 2001, 200-214; Yarrow 2006, 20-22).

Devedeste su u Srbiji označile period žudnje za baštinjenjem pozicije večne žrtve, u različitim vidovima i okvirima. Ova vrsta pamćenja najčešće figurira kao osnova za jačanje unutrašnje kohezije određene grupe i jasnu demarkaciju ka Drugom. Sakralizacija *kosovske žrtve*, kao univerzalno aktivne u svim vremenima, odnosno *sudbinske*, nudi opravdanje za svaku akciju u sadašnjosti. Kada je *večna žrtva* osnova prema kojoj se sagledava nasleđe, u društvu se razvija konstantan osećaj nepravde koji služi kao stalni izgovor za odbijanje sučeljavanja sa problemima (Ashworth 2008, 239). Moguće je uočiti barem jednu nit koja je potekla iz krila humanističkih disciplina i tiče se aktualizacije despota Stefana u ovom periodu, a koja se zaplela u važeći diskurs o *kosovskoj žrtvi*. Naime, naučni skup "Manastir Manasija i njegovo doba" održan je tokom 21. i 22. avgusta 1994. godine u manastiru Manasija, odnosno Despotovcu u okviru "Dana srpskog duhovnog preobraženja". Zbornik tada prezentovanih naučnih radova, koji je publikovan 1995. godine, sadrži i razumevanje pokrenute manifestacije u specifičnom političkom kontekstu:

"Dani srpskog duhovnog preobraženja organizovani su prvi put avgusta 1993. godine, u vreme teških borbi srpskog naroda za svoj opstanak i očuvanje svoje državnosti, neposredno po uvođenju nepravednih i surovih sankcija međunarodne zajednice. Svojim kvalitetom Dani su Resavcima vratili veru i samopouzdanje da, poput svojih velikih predaka, i u nedoba mogu stvarati dela značajne vrednosti" (Ракић 1995, 229).

Prilikom otvaranja II dana srpskog duhovnog preobraženja, 19. avgusta 1994. godine, akademik Pavle Ivić je otpočeo svoj govor sledećim rečima:

"Stojim ovde, ne bez uzbuđenja i ne bez pijeteta, na tlu kojim je sasvim sigurno nekad koračala noga despota Stefana, tragičnog junaka, viteza i onda kada ga je gorka sudbina silila da se bori pod tuđom zastavom, a koji se u pamćenju pokolenja ipak zadržao kao prosvেćen vladar, odan kulturi i zaslužan za kulturu" (Ракић 1995, 229).

U pomenutom zborniku Danica Popović je objavila jedan od do danas najrelevantnijih naučnih radova, o pitanju groba i kulta despota Stefana. Njena analiza završena je konstatacijom da je uspostavljano kulturno mesto u manastiru Koporinu, ali i blagom zapitanošću nad razlozima obnove kulta despota Stefana u ovom kontekstu (Поповић 1995, 47-48).

"Jer, učinak i opseg ovog kulta pokazaće vreme samo, kao što će razloge njegove obnove tumačiti buduća historiografija – kako kritička tako i ona otvorenija za mitsku dimenziju istorije. Zadak koji se postavlja današnjim istraživačima, naprotiv, sasvim je jednostavan: nova saznanja o grobu despota Stefana zasada mogu da pruže samo arheološka ispitivanja jugozapadnog prostora resavskog naosa" (Поповић 1995, 48).

Arheološkim istraživanjima unutar crkve Svete trojice u manastiru Resava 2006. godine i interpretacijama koje su neposredno usledile, završena je potraga za grobom despota Stefana (Брмболић 2007). Specifičan kontekst u kome je pronađen skelet u južnom delu zapadnog traveja, naosa u Resavi – nije pobudio nijedno od mogućih istraživačkih pitanja koja bi na bilo koji način konfrontirala interpretiranje arheološkog zapisa spram postojeće interpretacije proistekle iz pisanih izvora. Publikovanje rezultata ovih arheoloških istraživanja koincidiralo je sa proslavom šeststogodišnjice ovog manastira. Gordana Simić, pišući o ovom jubileju, napominje da je on protekao u znaku otkrića groba despota Stefana i prenosa njegovih moštiju u crkvu Svete trojice. Ona ukazuje da je upravo ovo za našu nauku najdragocenije, pa da će se šest vekova manastira Resava sigurno po ovome i pamtiti. Otkriće, u ovom kontekstu, nije primarno shvaćeno kao rezultat kompleksnog naučnoistraživačkog postupka koji je okončan DNK uporednom analizom (Edgeworth 2006, 3), već se odnosi na trenutak kada je skelet otkopan.

"Njegove nade (misli se na svečanu besedu patrijarha Dimitrija iz 1927. Godine) i nade istraživača manastira Resave ostvarile su se 20. oktobra 2006. godine kada je u jugozapadnom uglu hrama Svete trojice otkriven grob despota Stefana" (Симић 2007, 8).

U novinskim člancima, počevši od 8. novembra 2006. godine, kada je do javnosti doprla vest o "pronalaženju moštiju despota Stefana" u manastiru Manasija, burne reakcije se nisu stišavale nekoliko meseci. Bilo je reči o odnosu disciplina arheologije, istorije i fizičke antropologije; o zapitanosti nad svhom arheoloških istraživanja kada je despot Stefan svakako u Nebeskoj Srbiji; o podrazumljivosti svrhe istraživanja jer je reč o grobu istorijske ličnosti, šefa države, svetitelja, najobrazovanijeg srpskog vladara, prvog gradonačelnika Beograda, pesnika, viteza, diplomate. Skeletni ostaci pronađeni u Manasiji ili u Koporinu, predstavljeni su kao opipljiv materijalni ostatak prošlosti koja je odavno poznata iz pisanih izvora. Kao proklamovani i očekivani cilj naučnih postupaka shvaćena je – *identifikacija moštiju*. Potvrda zaključaka je proizilazila iz učešća Nauke u procesu identifikacije. Jedino pitanje o kojem se vodila živa rasprava bilo je – čija nauka je prava Nauka? U novinskim i stručnim člancima, arheolozi su skeletne ostatke iz Manasije počeli označavati *zemnim ostacima*, dok su koporinski i dalje figurirali kao *mošti*. Ovim se htela potcrtati ne samo terminološka razlika već i strategija interpretiranja groba, pre svega, vladara, a tek onda i svetitelja. "Zvanična nauka", kako su novinari okarakterisali zajednicu kojoj pripadaju stručnjaci koji su podržali ideju o tome da su skeletni ostaci despota Stefana pronađeni u Manasiji, pozivala se na naučnu neutemeljenost "koporinske interpretacije" i sud stručnjaka iz relevantnih institucija. Distanca koju su arheolozi pokušali da uspostave upražnjavajući različite termine, nije shvaćena kao važna među najvišim predstavnicima relevantnih institucija, koji su se po ovom osnovu oglašavali u medijima. Oni su ukazivali da je ovo otkriće svetih moštiju božji znak i ohrabrenje za Srbiju. Sa druge strane, reference koje su, prema novinskim člancima, Srboljubu Živanoviću obezbeđivale veći stepen naučnosti ticale su se njegovog istraživačkog iskustva. Naime on je "pregledao i opisao ostatke mnogih srpskih istorijskih ličnosti" (*Politika*, 29.11.2006), učestvovao u istraživanju brojnih srpskih žrtava (*Вечерње Новости*, 15.11.2006). Ključne reči kojima je opisan njegov pristup jesu – multidisciplinarnе analize, podrška SPC-a, ekspertiza moštiju, London, naučno dokazivanje pred kamerama naučnog programa Televizije Beograd, činjenice a ne teorije.

Važnost saopštavanja stavova o prošlosti na osnovu arheoloških i fizičko-antropoloških istraživanja u novinskim člancima, može se braniti time što polje novinarstva, i kroz njega logika tržišta, utiču na druga polja kulturne proizvodnje, pa čak i ona najautonomnija. Ovaj uticaj se se najčešće odvija kroz posredovanje "stvaralaca" smeštenih na nesigurnom mestu na sredini između novinarstava i zasebnih specifičnih polja. Ovakvi "intelektualci" se koriste svojom

dvostrukom pripadnošću, tako da proizvode dve glavne vrste efekata. Odnosno, oni mogu da uvedu nove oblike kulturne proizvodnje, koja je smeštena u loše definisanom polju između univerzitetskog ezoterizma i novinarskog ezoterizma, kao i da kroz svoje kritičke sudove, nametnu principe evaluacije kulturne proizvodnje kojima se uvažavanjem privida intelektualnog autoriteta daje potvrda delima potvrđenim putem tržišta (Burdije 2000, 93-106).

Kodifikaciju previruće slike o prošlosti za koju vezujemo Stefana Lazarevića trebalo je da ponudi jubilarna proslava viševkovnog trajanja manastira Manasija. U formiranju ovog idejnog okvira povlačenje arheološke zajednice na marginu identifikacije, ostavilo je širom otvorena vrata drugim segmentima društva da sami oblikuju razumevanje "vremena, tako sličnog našem". Tako je interpretiranje, koje ima oreol naučnosti, jer se događa nad arheološki iskopanim skeletnim ostacima, prepušteno gotovo u potpunosti crkvenim velikodostojnicima i lokalnoj zajednici.

Stoga je "Šest vekova manastira Manasija" skromno proslavila Braničevska eparhija 18. oktobra 2007. godine, služenjem Svete arhijerejske liturgije u crkvi Svete trojice. Proslava ovog jubileja, uveličana je otkrivanjem monumentalnog spomenika despotu Stefanu na centralnom trgu u Despotovcu, koji je finasirala opština Despotovac (Симић 2007, 7). *Politika*, od 19. oktobra 2007. godine donosi vest da je izaslanik predsednika vlade Vojislava Koštunice i tadašnji ministar vera, Radomir Naumov, otkrio u centru Despotovca spomenik despotu Stefanu. On je vrlo eksplicitno uporedio prilike despotovog i našeg vremena:

"Simbolika otkriva da i danas ima onih koji se angažuju na očuvanju Kosova i Metohije. Današnji naši lideri ne pristaju da se Srbiji dobrovoljno uzmu duša i srce. Despot Stefan Lazarević nije se predavao, pa nećemo ni mi. Dolaze vremena u kojima ćemo i mi živeti dobrosusedski i prijateljski sa svim ostalim narodima, jer srpski narod neće da dozvoli da niko upravlja njegovom sudbinom" (*Politika*, 19.10.2007.).

Prema Naumovu, čuvenim spevom "Slovo ljubve" upućena je poruka "svima nama u Crnoj Gori, Sarajevu, Subotici, Prištini i Bosni i Hercegovini da živimo u miru". U tekstu je napomenuto da su mošti, otkrivene tokom arheoloških radova, celivane od strane velikog broja vernika. Vladika braničevski Ignjatije je ukazao da je otkrivanje moštiju – božji prst i božja volja. Skrenuo je pažnju da se govorilo da su mošti ovamo i onamo, ali da je Gospod dao da ih te godine imamo u Manasiji (*Politika*, 19.10.2007) *Novosti* prenose još neke zaključke Radomira Naumova:

"Despot Stefan je Srbiju stvarao i uobličavao, i to ne samo teritorijalno, nego i duhovno. Da smo malo ozbiljnije proučavali svoju istoriju, verovatno bismo i mi mogli da vidimo šta će nam se danas događati" (*Вечерње Новости*, 18.10.2007.)

Reč je o spomeniku despota Stefana, izrađenom u bronzi, visine 4 m. Vajar Zoran Ivanović je obrazložio na koji način je idealizovao ovog srednjovekovnog srpskog vladara. Predstavljen je kako drži mač, sa gotovo sasvim otkrivenim telom, uprkos prisustvu plašta. Ključni kriterijum koji spomenik uvodi "u red srpske spomeničke baštine" jesu idealne antičke proporcije tela "vladara, svetog ratnika i viteza". Ivanović je istakao da je želeo da – u dostojanstvenoj kompoziciji, mirnog i istovremeno odlučnog pokreta, despota Stefana Lazarevića predstavi "na vetrometini kojoj odoleva, kao srpskog i evropskog viteza". Težnja ka saopštavanju spone *našeg nasleđa* (novonastalog, a srednjovekovnog) sa antičkim, a time i evropskim identitetom, naglašena je i u obrazloženju žirija o izboru Ivanovićevog idejnog rešenja. Od pristiglih 39 predloga, rad pobjednika konkursa skulptorskim jezikom realizuje ideal skoro antičke lepote, "što odgovara jednom novom viđenju kompleksne istorijske ličnosti ovog vladara kao evropskog državnika i čoveka koji deluje u duhu svoga vremena" (*Политика*, 18.10.2007.).

Zaokret ka svecu savršenih antičkih proporcija svedoči o paradoksalnim žudnjama ka prošlosti "na vetrometini" ili "na mostu" (Todorova 2006; Бабић 2008), ali i opominje da je zadatak arheološke zajednice da interpretira prošlosti. Dakle, arheologija ne može biti amnestirana kada "ne interpretira, već kopa" jer interpretacija počinje prevođenjem nesavladivih struktura arheoloških slojeva u tekst (Lukas 2001, 204-214; Edgeworth 2006, 3; Yarrow 2006, 28-30). Odnosno, naučna zajednica nije eksplicitno učestvovala u kreiranju slika o despotu Stefanu, prema tekućim nacionalnim potrebama. Čak je i u bazičnim istraživačkim poduhvatima o kojim je bilo reči, učestvovao mali broj institucija i naučnih delatnika. Međutim, problem i jeste u tome što je u javnom diskursu izostalo naučno zasnovano tumačenje arheoloških ostataka, kao jaka protivteža nacionalno angažovanoj upotrebi segmenata prošlosti koji se vezuju za Stefana Lazarevića. Arheologija je podjednako odgovorna i za brojne nijansirane, subtilnije (ali ne manje opasne) sakralizacije ovog dela srednjovekovne prošlosti, zbog prihvatanja marginalne pozicije u odnosu na druge struke koje osmišljavaju prošlost, bilo kroz naučne ili nenaučne postupke. Iz ovih razloga, analizirani skeletni ostaci mogu neosnovano pružati utisak verodostojnosti laičkim interpretacijama od "mučeničke kože" do tela "dealnih antičkih proporcija".

Izvori i literatura

- Аресенић, В. "Тајне деспота Стефана Лазаревића", *Политика*, 29.1.2007.
Ashworth, John Gregory. 2008. "The Memorialization of Violence and Tragedy, Human Trauma as Heritage". In *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, eds. Brian Graham and Peter Howard, 231-244. Aldershot: Ashgate.

- Asman, Alaida. 2002. *Rad na nacionalnom pamćenju*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Austin, David. 1990. "The 'proper study' of Medieval Archaeology". In *From the Baltic to the Black Sea: Studies in Medieval Archaeology*, eds. David Austin and Leslie Alcock, 9-42. London: Unwin Hyman.
- Бабић, Сташа. 2008. *Грци и други – античка перцепција и перцепција антике*. Београд: Clio.
- Breglia, Lisa. 2006. "Complicit Agendas: Ethnography of Archaeology as Ethical Research Practice". In *Ethnographies of Archaeological Practice, Cultural Encounters, Material Transformations*, ed. Matt Edgeworth, 173-184. Lanham: Rowman Altamira.
- Брмболић, М. "Полемика – Расправа за округлим столом", *Политика*, 10.3.2007.
- Брмболић, Марин. 2007. Гробнице у цркви манастира Ресаве. *Саопштења XXXIX*: 9-23.
- Burdije, Pjer. 2000. *Narcisovo ogledalo, rasprava o televizijskom novinarstvu*. Beograd: Clio.
- Clack, Timothy and Marcus Brittain, 2007. *Archaeology and the Media*. London: Left Coast Press – University College London, Institute of Archaeology.
- Цуњак, Млађан. 1985. Поводом чланка "Ктиторска гробница у манастиру Копорину", аутора Др Србољуба Живановића. *Гласник Српске православне цркве* 11: 289-290.
- Цуњак, Млађан. 2001. *Средњовековни предмети од гвожђа са територије подунавског и браничевског округа (од 12. до 17. века)*. Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе.
- Čolović, Ivan. 2008. *Balkan - teror kulture*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Díaz-Andreu, Margarita. 2007. *A World History of Nineteenth-Century Archaeology, Nationalism, Colonialism, and the Past*. Oxford: Oxford University Press.
- Ђорђевић, М. "Налаз чека ДНК", *Политика*, 12.11.2006.
- Edgeworth, Matt. 2006. "Multiple Origins, Development, and Potential of Ethnographies of Archaeology". In *Ethnographies of Archaeological Practice, Cultural Encounters, Material Transformations*, ed. Matt Edgeworth, 1-19. Lanham: Rowman Altamira.
- Goodwin, Charles. 2006. "A Linguistic Anthropologist's Interest in Archaeological Practice". In *Ethnographies of Archaeological Practice, Cultural Encounters, Material Transformations*, ed. Matt Edgeworth, 45-55. Lanham: Rowman Altamira.
- Gould, Jay Stephen. 2003. *Čovjek po mjeri, kvocijent inteligencije i druge zablude*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.

- Graham, Brian and Peter Howard. 2008. "Heritage and Identity". In *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, eds. Brian Graham and Peter Howard, 1-15. Aldershot: Ashgate.
- Graham, Brian., Gregory John Ashworth and John E. Tunbridge. 2005. "The uses and abuses of heritage". In *Heritage, museums and galleries: an introductory reader*, ed. Gerard Corsane, 26-37. London: Routledge.
- Holtorf, Cornelius. 2007. *Archaeology is a Brand! The Meaning of Archaeology in Contemporary Popular Culture*. Oxford: Archaeopress.
- Јевремовић, Ј. "Мошти деспота Стефана Лазаревића у Манасији?", *Глас јавности*, 8.11.2006.
- Jones, Siân. 1997. *The archaeology of ethnicity: Constructing identities in the past and present*. London: Routledge.
- Јовановић, Мирослав. 2006. Криза и историја: Друштвена криза и историјска свест у Србији почетком 21. века, *Годишњак за друштвену историју*, година XIII, свеска 1-3: 89-113.
- Kalaverzou, Ioli. 1991. "Imperial Portraits", In *The Oxford dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazdan, volume 3, 1703-1704. Oxford: Oxford University press.
- Коен, Морис и Ернест Нејгел. 2006. *Увод у логику и научни метод*. Београд: Јасен.
- Lucas, Gavin. 2001. *Critical approaches to fieldwork: contemporary and historical archaeological practice*. London: Routledge.
- Макуљевић, Ненад. 2006. *Уметност и национална идеја у XIX веку – систем европске и српске визуелне културе у служби нације*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марковић, М. "Мошти светог деспота у Копорину", *Вечерње Новости*, 15.11.2006.
- Матовић, Д. и З. Голубовић, "Разапет између Манасије и Копорина", *Вечерње Новости*, 26.1.2007.
- Миладиновић-Радмиловић, Наташа. 2007. Антрополошка анализа налаза из гробова у цркви манастира Ресаве, *Саопштења XXXIX*: 33-61.
- Миладиновић-Радмиловић, Наташа. 2008. Одговор на критички коментар, *Саопштења XL*: 347-349.
- Milenković, Miloš. 2010. *Ka politici srpske antropologije u XXI veku*. Београд: Srpski geneaološki centar - Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Milosavljević, Olivera. 2000. "The Abuse of the Authority of Science". In *The road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*, ed. Nebojša Popov, 274-302. Budapest: Central European University Press.
- Огњеновић, Т. "Ексклузивно – деспот Стефан Лазаревић – Урађена ДНК анализа", *Политика*, 17.2. 2007.

- Olsen, Bjørnar. 2002. *Od predmeta do teksta, teorijske perspektive arheoloških istraživanja*. Beograd: Geopoetika.
- Павловић, Стеван. 2004. *Србија – историја иза имена*, Београд: Clío.
- Perica, Vjekoslav. 2006. *Balkanski idoli: religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama II*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Пешић, М. "Археолошки налази стављени под кључ", *Политика*, 29.11.2006.
- Пешић, М. "Вук или Стефан", *Политика*, 6.2.2007.
- Пешић, М. "Деспотове мошти су у Копорину", *Политика*, 10.11.2006.
- Поповић, Даница. 2006. *Под окриљем светости – култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Поповић, Даница. 1995. "Гроб и култ деспота Стефана Лазаревића". У *Манастир Ресаве - историја и уметност*, ур. Војислав Ј. Ђурић, 37-49. Деспотовац: Народна библиотека "Ресавска школа".
- Пурковић, Миодраг. 1978. *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Раћић, Радослав. 1995. "Хроника Дана српског духовног преображења и осталих догађаја у културном животу Деспотовца". У *Манастир Ресаве - историја и уметност*, ур. Војислав Ј. Ђурић, 229-233. Деспотовац: Народна библиотека "Ресавска школа".
- Симић, Гордана. 2007. Поводом шест векова манастира Ресаве. *Саопштења XXXIX*: 7-8.
- Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. London: Routledge.
- "Споменик светом ратнику", *Политика*, 18.10.2007.
- Стојковић, Оливер, Татјана Варљен и Живко Микић. 2007. Молекуларно-генетичка анализа скелетних остатака историјских личности из манастира Ресаве и Раванице. *Саопштења XXXIX*: 63-69.
- "Шест векова Манасије", *Политика*, 19.10.2007.
- Todorova, Marija. 2006. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Verdery, Katherine. 1999. *The political lives of dead bodies: reburial and postsocialist change*. New York: Columbia University Press.
- Вуловић, Бранислав. 1969. Да ли је Вук био сахрањен поред оца у Раваничком маузолеју, *Старинар XX*: 405-413.
- Зорић, Г. "Археолози демантују историчаре", *Вечерње Новости*, 13.11.2006.
- Зорић, Г. "Деспот дошао на свој трг", *Вечерње Новости*, 18.10.2007.
- Зундхаусен, Холм. 2009. *Историја Србије – од 19. до 21. Века*. Београд: Clío.
- Живановић, С. "Реаговање – Сродство са кнезом Лазаром", *Политика*, 3.3.2007.
- Живановић, Србољуб. 1983. Ктиторска гробница у манастиру Копорину. *Гласник Српске православне цркве* 11: 220-226.

- Живановић, Србољуб. 2008. Антрополошка анализа налаза из гробова у цркви манастира Ресаве, *Саопштења XL*: 346-347.
- Живановић, Србољуб. 2009. *Где се налазе мошти и гробови светих владара-светитеља*. Београд: Европски институт за проучавање древних Словена- Пешић и синови.
- Yarrow, Thomas. 2006. "Sites of Knowledge: Different Ways of Knowing an Archaeological Excavation". In *Ethnographies of Archaeological Practice, Cultural Encounters, Material Transformations*, ed. Matt Edgeworth, 20-32. Lanham: Rowman Altamira.

Monika Milosavljević

ARCHEOLOGY OF RELICS

This work follows the reception of archeological discovery of skeleton 1/06 in Resava (Manasia) monastery, which was interpreted as Stefan Lazarevic among scientists and in public discourse. The starting point was the possibility of anthropological research of archeological practice in Serbia. This is the origin of the body of questions on how archeological structures are transformed into text.

After denoting the skeleton 1/06 from Resava (Manasia) monastery as Stefan Lazarevic, archeologists and the public raised the question of the remains that were previously discovered in Koporin monastery and interpreted as relics of Stefan Lazarevic. The paper explores the logic and research goals of these interpretations. Political context of archeological research and the interpretation of archeological texts point to the necessity of understanding the responsibility of archeology as a discipline. By denoting the remains found during the archeological diggings as *relics*, they commence their afterlife which has significant implications for constructing the segments of medieval past and understanding the national past.

Key words: Stefan Lazarevic, relics, heritage, identity, archeological community